مۇندەرىجە

«خۇيخۇي» دىگەن سۆز ۋە ئىسلام دىنى .... لى سۈكماۋ 1

«دۆلەت نازارەتچىسى» ۋە «شاۋكېم» دېگەن ئىككى نام توغرىسىدا مۇھاكىمە .... تيەن ۋېيجاك 19

قەدىمكى ئىلى — ئۈرۈمچى يولى .... نىياز كرىمى 26

ۋەقەلەرنى ئەينەن يېزىش، تارىخ يېزىشتا چىنلىقنى ئىزدەش .... جاك تيەن 41

مەسئۇل تەھرىر : ئابلەت نۇردۇن

«خۇيخۇي» دېگەن سۆز ۋە ئىسلام دىنى

لى سۇڭماۋ

1 . «خۇيخۇي» دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى

«خۇيخۇي» (回回) دېگەن سۆز دەسلەپتە 回纥 (خۇيخې) دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى.

«خۇيخۇي» دېگەن سۆز توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ باشلىنىشىغا ئۇزۇن بولدى. چېن يۈەن: «‹خۇيخۇي› دېگەن نامنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلغانلار خېلى كۆپ. مەسىلەن: چيەن داشىن، لى گۇاڭتىڭ، دىڭ چيەن قاتارلىقلار تەتقىق قىلغان. بۇ نام ‹خۇيخې› دېگەن نامدىن كەلگەن» دېگەن ئىدى . ئۇنداقتا، بۇ نام قانداق پەيدا بولغان؟

جىن جىتاڭ «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە: «مەن مىڭ شى خاتىرىسىنى ئوقۇپ 5 - جىلدىغا كەلگەندە، ئاپتورنىڭ يەنجۇدا ئامبال بولۇپ تۇرغان چېغىدا يازغان 5 كۇپلېت زەپەر شېئىرىنى كۆردۈم. ئۇنىڭ 4 - كۇپلېتى مۇنداق يېزىلغان:

قوشۇن بايراقلىرى ئوخشار كىمخاب دېڭىزىغا،
تاغلار ئاتلاپ زەربە بەر مەكچىمىز خۇيخۇيغا.
ئالدى بىلەن تازىلاپ ئەنشى يولىنى،
سۇغارماقچىمىز دەريا بېشىدا ئاتلارنى.

..... ئەگەر شېئىردىكى ‹زەربە بەرمەكچىمىز خۇيخۇيغا› دېگەن مىسرادىكى ‹خۇيخۇي› نىڭ باشقىچە چۈشەندۈرۈشى بولماي، ئۇ بىر مىللەتنى كۆرسەتكەن بولسا..... ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز شىمالىي سۇڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولغان بولىدۇ» دېگەن . شېن كو يەنجۇغا سۇڭ سۇلالىسى شېنزۇڭ خاننىڭ يۈەنيۇ يىللىرى (1086 — 1093) ئامبال بولغان، جى زۇڭ خاننىڭ يۈەنيۇ يىللىرى (1086 — 1083) «مىڭشى خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىنى يازغان. ئۇ چاغ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى. دېمەك، «خۇيخۇي» دېگەن سۆز شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، مۇندىن

تەخمىنەن 900 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان. دەسلەپتە، شىن كونىڭ «مېڭشى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا كۆرۈلگەن.

جىن جىتاڭنىڭ كىتابى 1935 - يىلى نەشر قىلىنغان. ئىككىنچى يىلى (1936 - يىلى)، ۋاڭ رىۋېي «خۇيزۇ مىللىتى ۋە ئىسلام دىنى ھەققىدە مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن يېڭىلىپ، شىنجاڭغا كۆچۈپ كەتكەن. شىن كونىڭ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شىنىڭ - يۈەنفېڭ يىللىرى يېزىلغان ‹مېڭشى خاتىرىسى› دېگەن كىتابىدا ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز بەلكىم شىنجاڭغا كۆچۈپ كەتكەن مۇشۇ مىللەتنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىكى ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز ‹ئۇيغۇرلار› دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن ئاتىلىشى بولۇپ، ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز.» ۋاڭ رىۋېي ئۆز ماقالىسىدە «مېڭشى خاتىرىسى» دىكى 5 كۇپلېت زەپەر شېئىرىنى ۋە شىن كونىڭ ئىزاھاتىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەھلىل يۈرگۈزۈپ مۇنداق دېگەن: «ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلار بەشبالىق، قوچو، ئەنشى قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاشقان. ‹ئەنشى يولىنى تازىلاش› دېگەنلىك چوقۇم ئۇيغۇرلارغا زەربە بەرگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ؛ «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى بىرلا ۋاقىتتا قوبۇل قىلغان ئەمەس. تۈرلۈك رىۋايەت ۋە خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، پامىرنىڭ غەربىدىكى ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى XIII ئەسىرنىڭ بېشىدا، بەشبالىق، قوچو ئۇيغۇرلىرى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل، ئەنشى ئۇيغۇرلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تەپسىلىي ئەھۋالنى ‹ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ھەققىدىكى تەتقىقات› دېگەن ئەرزىمەس ئەسىرىمىزدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. قىسقىسى، ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز دەسلەپتە ھەرگىز ئىسلام دىن مۇرىتلىرىنى كۆرسەتكەن ئەمەس، ئۇ ‹ئۇيغۇر› دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ شۇ مىللەتنىڭ نامى بولۇپ قالغان» ③.

1940 - يىلى ياڭ جىجيۇ ئەپەندىنىڭ «‹خۇيخۇي› دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى ۋە ئۆزگىرىشى» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىندى. بۇ ماقالىدە مۇشۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۆزگىرىشى سىستېمىلىق بايان قىلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز ‹回纥 ، 回鹘›، (خۇيخې، خۇيخۇ) دېگەن سۆزلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ئاتىلىشدۇر. بۇنى ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇ قانداق ئۆزگەرگەن؟ بۇ نام قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ كىشىلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان؟ ... كىشىلەرنىڭ بىلىشىچە، بۇ سۆز شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىكى شىن كونىڭ ‹مېڭشى خاتىرىسى› دا ئەڭ بۇرۇن كۆرۈلگەن. ‹回纥 ، 回鹘› دېگەن نامنىڭ ئورنىغا ‹回回› نى قوللىنىشتىكى

سەۋەب، «回回» دېگەن سۆز شۇ چاغدا جەمئىيەتتە تارقالغان ئاممىباب سۆز، شېن كونىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «بازار ئاھالىلىرىنىڭ سۆزى» بولۇپ قالغان». ياڭ جىجيۇ ئەپەندى «回纥، 回鹘» دېگەن سۆزنىڭ «回回» غا ئۆزگىرىپ قېلىشىدىكى سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلغان ھەمدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆزنىڭ دەسلەپتە جەمئىيەتتە تارقىلىپ، كېيىن كىتابلاردا قوللىنىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. 1942 - يىلى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ««خۇيخۇي» دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى» دېگەن ماقالىسىدە ««خۇيخۇي» دېگەن سۆزنى «回纥» (خۇيخې) دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن، دەپ چۈشەندۈرۈش كىشىنى خېلى قايىل قىلىدۇ»⑤ دېگەن.

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، بەي شۇيى ئەپەندىنىڭ مەخسۇس ئەسىرى — «خۇيخۇي مىللىتىنىڭ يېڭى ھاياتى» نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەرنىڭ 1-بابىدىكى ««خۇيخۇي» دېگەن نام» قىسمىدا: «ھازىر كۆرگەن خاتىرىلەرگە ئاساسلانغىنىمىزدا، «خۇيخۇي» دېگەن نام XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولغان. شېن كو 1086 — 1093 - يىللار ئارىلىقىدا يازغان «مېڭشى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا (5 - جىلد) «خۇيخۇي» دېگەن نامنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتكەن. بۇ نام ئەمەلىيەتتە VII ئەسىردىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئېيتقان 回纥 ياكى 回鹘 نى كۆرسىتىدۇ. 回回 دېگەن سۆز 回纥، 回鹘 دېگەن سۆزلەرگە ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن كېلىدۇ ھەم يېزىشقىمۇ ئاسان، ئۇ بەلكىم 回纥، 回鹘 دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلىپ يېزىلىشى ياكى ئاممىباب ئاتىلىشى بولسا كېرەك» ⑥ دېگەن. بەي شۇيى ئەپەندى 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان «خۇيزۇ مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» دېگەن كىتابىدا ۋە 1960 - يىلى ئېلان قىلىنغان «خۇيزۇلارنىڭ تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە» دېگەن ئىلمىي ماقالىلىرىدا شۇنداق چۈشەندۈرۈش بەرگەن.

يۇقىرىقىلارنى يىغىنچاقلاپ مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ: «回回» دېگەن سۆز 回纥، 回鹘 دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى، ئاممىباب ئاتىلىشى. ئۇ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەنى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شېن كونىڭ «مېڭ شى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا ئەڭ بۇرۇن كۆرۈلگەن. ئۇ چاغدا بۇ سۆز بەشبالىق، قوچو ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتكەن، ئۇ چاغدا شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئىسلام دىنىغا تېخى ئېتىقاد قىلمىغان. شۇڭا «خۇيخۇي» دېگەن سۆز دەسلەپ پەيدا بولغاندا، ئىسلام دىنى بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى.

2. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆز كۆپ قېتىم كۆرۈلگەن، بەزىلىرى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بەزىلىرى مۇناسىۋەتسىز

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆز پەقەت «مېڭشى خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا بىر قېتىم كۆرۈلگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇ سۆز كۆپ ئۇچرايدىغان بولدى ھەمدە ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ كېڭەيدى. تەپسىلىي ئەھۋالىنى پېڭ دايا يازغان، شۇ تىڭ ئىزاھلىغان «قارا تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتىن كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى ئادەم XIII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ لىزوڭ خانى دەۋرىدە ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ موڭغۇلىيىگە بارغان ۋە كۆرگەنلىرىگە ئاساسەن بۇ كىتابنى رەتلەپ چىققان. «خۇيخۇي» دېگەن سۆز بۇ كىتابتا كۆپ ئۇچرايدۇ.

«موڭغۇللارنىڭ تۆت ۋەزىرى بولۇپ، ئەنجىشۈن (قارا تاتار، پاراسەتلىك ھەم كەسكىن ئادەم)، يېلۈچۇسەي (تەخەللۇسى جىنچىڭ، قىتان، ئوردا ئىشلىرى مۇئاۋىن ۋەزىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، نيەنخې چۇڭشەن (جۇرجىت، گېنېرال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن ئىبارەت ئۈچ كىشى خەنزۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىكەن. جىڭ خەي (خۇيخۇيلەردىن) مەخسۇس خۇيخۇي دۆلەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىكەن». بۇ يەردە «خۇيخۇي» ۋە «خۇيخۇي دۆلىتى» دېگەن ناملار كۆرۈلگەن.

«تاتارلارنىڭ ئەسلىدە يېزىقى يوق ئىكەن. ھازىر ئۇلاردا ئۈچ خىل يېزىق قوللىنىلىۋېتىپتۇ. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى 3 - 4 سۇڭلۇق كىچىك ياغاچنىڭ تۆت بۇرجىكىگە ئويۇپ قوللىنىدىكەن ... خۇيخۇيلەرگە خۇيخۇي يېزىقىنى ئىشلىتىدىكەن. ئۇنى جىڭ خەي باشقۇرىدىكەن. خۇيخۇي يېزىقىنىڭ ئاران 21 ھەرپى بار ئىكەن، قالغىنىنى ئۈستى ۋە يېنىغا زىر - زەۋەر قويۇپ بىلدۈرىدىكەن. مۇنقەرز بولغان خەنزۇلارغا، كىدانلارغا ۋە جۇرجىتلارغا خەنزۇچە يېزىق قوللىنىدىكەن، ئۇنى يېلۈ چۇسەي باشقۇرىدىكەن. ئەمما يېلۈ چۇسەيدىن ئېھتىيات قىلىپ، ھۆججەت كەينىدىكى ئاي، كۈننىڭ ئالدىغا خۇيخۇي يېزىقى بىلەن ئىمزا قويىدىكەن. ئۇ بولمىسا، ھۆججەتلەر ئىناۋەتكە ئۆتمەيدىكەن ... يەنجىن بازىرىدىكى مەكتەپلەردە كۆپىنچە خۇيخۇي يېزىقى ئۆگىتىلىدىكەن».

بۇ ئابزاستا «خۇيخۇي يېزىقى» دېگەن سۆز ئۇچرىدى. بۇ يېزىق چىڭگىزخان دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلغان ئۇيغۇر - موڭغۇل يېزىقى ياكى موڭغۇل - ئۇيغۇر

يېزىقى بولۇپ، بۇ يېزىق كېيىن كۆپەيتىلىپ ۋە ئۆزگەرتىلىپ ھازىرغىچە قوللىنىلىپ كەلدى. ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردىكى «خۇيخۇي» (回回) دېگەن سۆز «خۇيخۇ» (回鹘) دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرتىپ ئاتىلىشىدۇر.

«كۆزۈتىشىمىزچە، قاراتاتارلار سودا - سېتىق ئىشلىرىنى پەقەت بىلمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى خۇيخۇيلەرگە تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ئۆسۈملۈك كۈمۈش پۇل بېرىپ تۇرىدىكەن. خۇيخۇيلەر بۇ پۇل بىلەن جازانىخورلۇق قىلىدىكەن ۋە ياكى يالغاندىن: پۇلۇمنى ئوغرىلار بۇلاپ كەتتى، دەپ تۆلىتىدىكەن . . . خۇيخۇيلەر مال نەرسىلەرنى ئادەم يوق جايغا قويۇپ ئۆزلىرى يىراق يەردە ماراپ تۇرۇپ، باشقىلار تەگكەن ھامان، يۈگرەپ كېلىپ مۇتىھەملىك قىلىدىكەن. ئۇلار ناھايىتى ھىلىگەر، ھۈنەرلىك ھەم كۆپ خىل تىللارنى بىلىدىغان بولۇپ، ھەقىقەتەن قالتىس ئادەملەر ئىكەن.»

بۇ يەردە تەسۋىرلەنگەن «خۇيخۇيلەر» قابىلىيەتلىك سودىگەر ۋە جازانىخورلار بولۇپ، ئۇلار موڭغۇللارنىڭ شۇ چاغدىكى سودا ئىشلىرى، سودا دەسمايىسى ۋە بىر قىسىم جازانە كاپىتالىنى كونترول قىلىۋالغان بولسا كېرەك.

«قاراتاتارلار دەسلەپتە ناھايىتى نادان ۋە ھېچقانداق ھۈنەرنى بىلمەيتتى، ئۇلارنىڭ چارۋا ماللاردىن باشقا ھېچقانداق نەرسىسى يوق، ‹خۇيخۇيلەر› نى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلار مال مۈلۈككە، ھۈنەرۋەنگە ۋە قورال - سايمانلارغا ئېرىشىپتۇ. ‹خۇيخۇيلەر› ھەممە ھۈنەرگە پىششىق ئىكەن. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ سېپىلغا ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى ناھايىتى قالتىس».

بۇ يەردە تەسۋىرلەنگەن «خۇيخۇيلەر» دېھقانچىلىق، قول سانائەت، بولۇپمۇ قورال - ياراق ياساش جەھەتلەردە، نۇرغۇن ساھەلەردە تەرەققىي تاپقان مىللەتنى كۆرسەتكەن.

«خان ئوردىسىغا ئەينەك شىشىلەرگە قاچىلانغان ئۈزۈم شارابى ئېپكېلىندى، ئۇنىڭ بىر شىشىسى ئون نەچچە قەدەھ كېلىدىكەن. ئۇلارنىڭ رەڭگى قىزغۇچ، تەمى ناھايىتى تاتلىق بولۇپ، كۆپ ئىچسە كىشىنى مەس قىلىدىكەن، ئەمما ئۇ ناھايىتى ئەتىۋالىق ئىكەن. ئۇ خۇيخۇي دۆلىتىدىن ھەدىيە قىلىنىپتۇ.»

بۇ يەردە دېيىلگەن «خۇيخۇي» دۆلىتى دائىرىسى تارراق بولغان ياكى كونكرېت بىر رايونغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. ئۇ بۈرۈن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان قاراغوجىنى يەنى ھازىرقى تۇرپان ئەتراپىنى كۆرسىتەمدۇ، قانداق؟

«مەن (شۇ تىڭ) ئوتلاقتا ئەل باشلىقلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ يۈك - تاقلىرىنى ھارۋىغا قاچىلاپ، مال - ۋاران ۋە پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن كۆچۈۋاتقانلىقىنى كۆر-

دۇم، ئۇلارنىڭ ئايىغى بىر قانچە كۈنگىچە ئۈزۈلمىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا 13 — 14 ياشلىق بالىلارمۇ كۆپ ئىكەن. سورىسام، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خۇيخۇي دۆلىتىگە يۈرۈش قىلمىۋاتقان قارا تاتارلار ئىكەن. يولغا 3 يىل ۋاقىت كەتسە، ھازىر 13 — 14 ياشقا كىرگەنلەر، خۇيخۇي دۆلىتىگە بارغاندا 17 — 18 ياشقا كىرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى جەڭدە غەلىبە قىلغانلار ئىكەن. خۇيخۇيلەرنىڭ ھەر قايسى ئىرقلىرى ھەممىسى ئەل بولۇپتۇ. يالغۇز بىر خىل خۇيخۇيلەر شىچۇەننىڭ كەينى تەرىپىدە تاتارلارغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ...... ھازىرغىچە ئەل بولمايۋېتىپتۇ.»

بۇ يەردىكى «خۇيخۇيلەرنىڭ ھەر قايسى ئىرقلىرى» دېگەن سۆز دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بۇ سۆز بىزگە شۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، «تاتارلار-نىڭ قىسقىچە تارىخى» دىكى «خۇيخۇي» دېگەن سۆز خېلى كەڭ رايون، نۇرغۇن ئىرقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«قارا تاتارلار تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىپ بويسۇندۇرۇلغانلاردىن شەرقىي جەنۇبتا ئاق تاتار جۇرجىتلار بار. غەربىي شىمالدا نايمان، ئۇيۇ (乌鹆)، سۇلى (速里)، سارتا (撒里达)، قاڭلى (抗里) (خۇيخۇي دۆلەتلىرىنىڭ ناملىرى) قاتارلى-قلار بار. جەڭ قىلىپ بويسۇندۇرالمىغانلاردىن ... غەربىي شىمالدا كېيشاۋ (克鼎稍) بار. (خۇيخۇي دۆلىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقى)».

بۇ بىزگە شۇنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، پېڭ دايا، شۈ تىڭلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «خۇيخۇي» دېگەن نام پامىرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى خەلق ھەم جايلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ناھايىتى كۆپ مىللەت، دۆلەت ۋە سىياسىي گەۋدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ مەنىسى «مىڭشى خاتىرىسى» دىكى «خۇي-خۇي» دىن جىق كېڭەيگەن. بۇ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى شېنزۇڭ خانى دەۋرىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى لى زۇڭ خانى دەۋرىگىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىر ئىچى-دىكى ئۆزگىرىشتۇر.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاڭ رۇبېينىڭ ماقالىسىدە: ئىسلام دىنى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا كىرگەن، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاللىقاچان مۇسۇلمانلار ئىگەللەپ بولغان دېيىلگەن. ئەمما پېڭ دايا، شۈ تىڭنىڭ «تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسىرى يېزىلغان چاغدا (XIII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى ۋە شەرقىي شىنجاڭدا بۇددا دىنى ھۆكۈم سۈرگەن ئىدى. شۇڭا «قارا تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىكى «خۇيخۇي» دېگەن سۆز ئىسلام دىنى بىلەن بەزىدە مۇناسىۋەتلىك، بەزىدە مۇناسىۋەتسىز. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «خۇيخۇيلەر»، «خۇيخۇي دۆلىتى»، «خۇي-

خۇيلەرنىڭ ئەرقىلىرى» دېگەنلەر، چوقۇم بىر قىسىم مۇسۇلمان ۋە ئىسلام دىنى رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆز ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلىنىپ، كۆپ ھاللاردا «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز بىلەن مەنىداش بولۇپ قالغان

1219 - يىلى چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندىن تارتىپ 1258 - يىلى ھۇلاكۇ باغدادنى ئىشغال قىلغانغىچە بولغان تەخمىنەن يىرىم ئەسىر ئىچىدە، پامىرنىڭ غەربى، قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر كەينى - كەينىدىن موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. كۆپلىگەن بويسۇندۇرۇلغانلار ياسىياسىي سەۋەب، يا ھەربىي ئىشلار سەۋەبى ۋە ياكى ئىقتىسادىي سەۋەب تۈپەيلىدىن، مەجبۇرىي ياكى ئىختىيارى ھالدا ئارقا - ئارقىدىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى نەچچە يۈز مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەربىيلەرمۇ، ھۈنەرۋەنلەرمۇ، سودىگەرلەرمۇ، ئالىملارمۇ ۋە ئاقسۆڭەك يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرمۇ، پۇقرالارمۇ بار ئىدى. يۈەن سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە ئۇلار «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان.

تۇجى ئۆز ئەسىرىدە «‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز ‹回纥› (خۇيخې) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى ... موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئوبدان پەرق ئېتىشكە ئۈلگۈرەلمەي، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى، پامىرنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى مۇھەممەتنىڭ مۇرىتلىرىنى، مەيلى ئۇلار پارس، توخارلاردىن بولسۇن ياكى كانگىيىلىك، ئۇيسۇن، تاجىك، تۈركمەن بولسۇن، ھەممىسىنى ئۇيغۇر (回纥) دەپ ئاتىغان ئەمما ئۇنى توغرا ئېيتالماي (回回) دەپ ئاتىغان» دېگەن *. دېمەك، ئومۇمەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي يۇرتتىن جۇڭگوغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى مىللىتى، دۆلىتى بويىچە ئايرىلماي، بىردەك «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن «خۇيخۇي» دېگەن سۆز ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلىنىپ قالغان.

بەي شۇيى: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز دەسلەپتە ئەرەبلەرنى كۆرسىتىپ، ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ نامى بولدى. ... كېيىن پارسلارمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالدى.» «ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ‹خۇيخۇي› دېگەن سۆز يۈەن سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ نامىغا ئاي-

لانغان ھەمدە شۇ دەۋردە ناھايىتى ئومۇملاشقان» دېگەن.

ھەممەيلەنگە ئايانكى، ئىسلام دىنىنى جۇڭگوغا دەسلەپتە موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش سەۋەبىدىن شەرققە كۆچۈپ كەلگەن خۇيخۇيلەر ئېلىپ كەلگەن ئەمەس، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە دېڭىز يولى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دېڭىز بويلىرىغا سودىگەرچىلىك قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ئەرەب، پارس مۇسۇلمان سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن. بۇ سودىگەرلەر گۇاڭجۇ، چۈەنجۇ، ياڭجۇ، خاڭجۇ قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، «چەت ئەللىك مېھمانلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزاققىچە جۇڭگودا تۇرۇپ قېلىپ، ئۆي - ئوچاقلىق، بالا - چاقىلىق بولۇپ قالغانلىقتىن، «جۇڭگودا تۇغۇلغان چەت ئەللىك»، «يەرلىكلىشىپ كەتكەن چەت ئەللىك» دېگەن سۆزلەر پەيدا بولغان. ئۇلار جۇڭگودىكى چەت ئەل مۇسۇلمان مۇھاجىرلىرى ئىدى. موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغان، بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن خۇيخۇيلەر غەربىي رايوندىن جۇڭگوغا كېلىپ، جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىپ كەتتى. «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خۇيخۇيلەر ھەممىلا يەردە بار ئىدى.» «خۇيخۇيلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ماكان قىلغان، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا تېخى كۆپ ئىدى.» جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان چەت ئەللىك مۇھاجىر مۇسۇلمانلارنىڭ غەربىي رايوندىن كەلگەن خۇيخۇيلەر بىلەن ئېتىقادى ئوخشاش، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغانلىقى ۋە تىل، مىللەت تەركىبىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بىرلىشىپ بىر گەۋدىگە ئايلانغان، چەت ئەللىك مۇسۇلمانلارمۇ «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان. ئەمما ئۇلار جەنۇبىي ئوكيان ئارقىلىق كەلگەچكە، «جەنۇبىي ئەل خۇيخۇيلىرى» دەپ ئاتالغان. جۇمى «گۈيشىن يىللىرىغا ئائىت ساۋاتلار» دېگەن كىتابىدا: «چۈەنجۇنىڭ جەنۇبىدا جەنۇبىي ئەلدىن كەلگەن فۇ-لىيەن ئىسىملىك بىر خۇيخۇي سودىگىرى بولۇپ، ئۇ، پۇ پەمىلىلىك بىر ئادەمنىڭ كۈيوغلى ئىدى. ئۇ ناھايىتى باي بولۇپ، 80 كېمىسى بار ئىدى» دەپ يازغان. جۇمى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئۆز كىتابىدا شۇ چاغدىكى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرگەن. شۇڭا ئۇنىڭ يازغانلىرىغا ئىشىنىشكە بولىدۇ.

«خۇيخۇي» دېگەن سۆزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە جىن جىتاڭ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنكى خاتىرە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا ... غەربىي رايوننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن جۇڭگوغا كەلگەن ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىنى جۇڭگولۇقلار بىردەك ‹خۇيخۇي› دەپ ئاتى-

غان، دېگىنىز ئارقىلىق كەلگەن ئىسلام دىنىدىكى سودىگەرلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى غەربىي شىمالدىن كەلگەن مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشىمىغاچ كەتكەنلىكتىن، ئۇلارنى جەنۇبىي ئەل خۇيخۇيلىرى دەپ ئاتىغان. قىسقىسى، شۇندىن كېيىن جۇڭگودا «خۇيخۇي» دېگەن بۇ سۆز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ نامى بولۇپ قالغان» [11] دېگەن.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، كىشىلەر «خۇيخۇي» دېگەندە، ئادەتتە مۇسۇلمانلارنى كۆزدە تۇتقان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان جىڭ سىشياۋ ئىسىملىك بىر كىشى: «خۇيخۇيلەر ئىبادەت قىلغاندا، بەزىدە بىرسى ئېگىز پەشتاققا چىقىپ يۇقىرى ئاۋازدا ئىبادەت قىلىدىكەن» [12] دېگەن. ئۇ، بۇ يەردە ئەزاننى ئېيتىلىدىغان پەشتاقنى كۆزدە تۇتقان. دېمەك، بۇ يەردىكى «خۇيخۇي» دېگەن سۆز «مۇسۇلمان» بىلەن مەنىداش.

جۇمى «گۈيشىن يىللىرىغا ئائىت ساۋاتلار» دېگەن كىتابىنىڭ «خۇيخۇيلەرنىڭ ئۆلۈم ئۇزۇتىشى» دېگەن ماددىسىدا: «خۇيخۇيلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئادەم ئۆلسە، ئۆلۈكنى يۇيىدىغان مەخسۇس ئادەم بولىدۇ. يۇغان مىس ئاپتۇۋا بىلەن ئۆلۈكنى بېشىدىن ... ئايىغىغىچە يۇيۇپ چىقىدۇ». «جامائەت قۇرئان ئوقۇيدۇ... مېيىتنى يەرلىككە قويغاندا بېشىنى غەرب تەرەپكە قارىتىپ قويىدۇ» دېگەن. يەنە ئۇنىڭ كىتابىنىڭ «خۇيخۇيلەرنىڭ يىل ھېسابىدا چوڭ ئاي يوق» دېگەن ماددىسىدا: «خۇيخۇيلەرنىڭ يىل ھېسابىدا چوڭ ئاي يوق» دېيىلگەن ۋە ئۇنىڭغا ئىزاھات بېرىپ: «خۇيخۇيلەرنىڭ كالېندارى بويىچە، يېڭى ئاي چىققان كۈن شۇ ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى ھېسابلىنىدۇ. خۇيخۇيلەر روزا ئېيى توشقاندا، بايرام قىلىدۇ، بۇ روزا ھېيت بايرىمى دېيىلىدۇ ... روزا ئېيى يېڭى ئاي چىققان كۈندىن باشلىنىپ، يەنە بىر ئاينىڭ يېڭى ئاي چىققان كۈنى ئاخىرلىشىدۇ» دېگەن [13]. جۇمى تەسۋىرلىگەن خۇيخۇيلەرنىڭ بۇ ئۆرپ - ئادىتى ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىمۇ «خۇيخۇي» دېگەن سۆز «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز بىلەن بىردەك.

ھالبۇكى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مىللەتلەر كۆپ، دىنىي ئېتىقاد مۇرەككەپ ئىدى. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى دىننى گويا بىر قولىدىكى بەش بارماق دەپ قاراپ، ھەممە دىننىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويغان ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە دىنىدىن باشقا، ئىسلام دىنى ۋە نېستورىيان دىنى كەڭ تارقالغان، يەھۇدى دىنىمۇ مەلۇم ئورۇننى ئىگەللىگەن ئىدى. خۇيخۇيلەرنىڭ تارقىلىشى كەڭ، تۇرمۇش مۇھىتى ھەر خىل، تۇتقان ئورنىمۇ ئوخشاش

ئەمەس ئىدى. تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. «مەسىلەن، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق خۇيخۇي دورىگەر ئەيسا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى رۇخ ئىلگىرى كېيىن بولۇپ گۇاڭخۇي مەھكىمىسى (خۇيخۇيچە دورا ياسايدىغان ئورگان)نى باشقۇرغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «شى زۇخان نەسەبنامىسى» دىمۇ ئەيسانىڭ خۇيخۇي ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. لېكىن ئەيسا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلماي، بەلكى خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن» ⑪. «ئەيسا دېگەن سۆز ئەرەبچە ئىسادېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى (غەربتە يېسۇس، جۇڭگودا يېسۇ ‹耶稣› دەپ ئېلىنغان)⑫. دەۋرقە بۇ ئايرىم ئەھۋال، شۇنىسى ئېنىقكى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خۇيخۇيلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولۇپ، خۇيخۇي دېگەن سۆز «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىلغان.

4. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆزگە «دىن» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، «خۇيخۇي دىنى» دېگەن ئاتالغۇ بارلىققا كەلگەن

ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى نامى «ئىسلام»، ئۇنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام «قۇرئان» دا ئۆزى بېكىتكەن. ئىسلام دىنى ئېلىمىزدە ئەڭ ئاۋۋال «ئەرەب قانۇنى» دەپ ئاتالغان. بۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇ خۇەن دېگەن كىشىنىڭ «جىڭ سىڭ جى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرۈلىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى «ئەرەب دىنى» دەپ ئاتالغان . يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، «دەسلەپتە ‹خۇيخۇي› دېگەن بۇ ئىككى خەت ‹دىن›» دېگەن سۆز بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ‹خۇيخۇي دىنى› دەپ ئاتالمىغان» . «خۇيخۇي» دېگەن سۆز «دىن» سۆزى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، «خۇيخۇي دىنى» دەپ ئاتالغان ۋاقىت يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ دەۋردە ياشىغان يې زىچى دېگەن كىشىنىڭ «ساۋمۇزى» ناملىق كىتابىنىڭ 3 - جىلدىدە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇددا دىنىدىن باشقا يەنە «بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بەيلىيەن دىنى، مەنىمۇ دىنى، خۇيخۇي دىنى، تۇتا دىنى قاتارلىق دىنلار بار ئىدى» دېيىلگەن. جېڭ خې بىلەن غەرب ئەللىرىگە بىللە بارغان ماخۇەننىڭ «يىراق ئەللەردە كۆرگەنلىرىم» دېگەن كىتابىدا «خۇيخۇي دىنى» دېگەن سۆز كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ. كىتابىنىڭ «ياۋا دۆلىتى» ماددىسىدا: «بۇ دۆلەتتە ئادەملەر ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنىدىكەن،

بىرسى — خۇيخۇيلەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە غەرب ئەللىرىدىن سودىگەرچىلىك بىلەن كەلگەنلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەكلىرى مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشاش. يەنە بىرسى — خەنزۇلار (تاڭلىقلار)، ئۇلار بۇ يەرگە گۇاڭدۇڭدىكى جاڭجۇ، چۇەنجۇ قاتارلىق جايلاردىن ئېقىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ يېمەكلىكلىرىمۇ ئىزىلىك ھەم پاكىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە خۇيخۇي دىنىغا كىرىپ ئۇنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلغان ۋە پەرھىز تۇتقانلارمۇ ئاز ئەمەس» [17] دېيىلگەن.

كىتابنىڭ «مالاككا دۆلىتى (满剌加国)» ماددىسىدا: «بۇ دۆلەتتە پادىشاھ ۋە پۈتۈن پۇقرا خۇيخۇي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. روزا تۇتىدىكەن، پەرھىز قىلىدىكەن ۋە قۇرئان ئوقۇيدىكەن. پادىشاھبېشىغا سېپتە ئاق رەختتىن سەللە يۆگەيدىكەن، ئۇچىسىغا ئۇششاق گۈللۈك سېپتە قارا رەختتىن تون، پۇتىغا خۇرۇم ئاياق كىيىدىكەن، سىرتقا چىققاندا مەپىگە ئولتۇرىدىكەن» دەپ يېزىلغان.

«گۇلى دۆلىتى (古丽国)» ماددىسىدا. «بۇ دۆلەتتە ئادەملەر بەش دەرىجىگە بۆلۈنىدىكەن. چوڭ باشلىقلارنىڭ ھەممىسى خۇيخۇيلار، ھەممىسى چوشقا گۆشى يېمەيدىكەن ... كۆپ قىسىم ئادەم خۇيخۇي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن» دەپ يېزىلغان.

« ليۇشەن دۆلىتى (溜山国)» ماددىسىدا: بۇ دۆلەتتە پادىشاھ، ئەل باشلىقلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى خۇيخۇيلەر. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى پاك ھەم گۈزەل ئىكەن. ھەممىلا ئادەم دىنىي قائىدىگە ئەمەل قىلىدىكەن. توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم ئىشلىرىمۇ خۇيخۇي دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە بولىدىكەن» دەپ يېزىلغان. يەنە «خۇيخۇي دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى» ۋە «خۇيخۇي دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى» دېگەن سۆزلەر چېلىقىدىغان مەنبەلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز: «زۇفار دۆلىتى (祖法儿国)» ماددىسىدا:«پادىشاھ ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى خۇيخۇي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن ... توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم ئىشلىرىمۇ خۇيخۇي دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە بولىدىكەن» دەپ يېزىلغان.

«بانگىرا دۆلىتى (榜葛剌国)» ماددىسىدا: «بۇ دۆلەت ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى خۇيخۇي، ھەممىسى خۇيخۇي دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلىدىكەن» دەپ يېزىلغان.

«خۇرمۇس دۆلىتى (忽鲁谟斯国)» ماددىسىدا: «پادىشاھ ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى خۇيخۇي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسى كۈچلۈك، كۈنىگە بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيدىكەن، غۇسلى قىلىدىكەن ۋە پەرھىز تۇتىدىكەن ... توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم ئىشلىرىدىمۇ خۇيخۇي دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە بولىدىكەن» دېيىلگەن.

بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى «ئەرەب خەلىپىلىكى» ماددىسىنى ماخۇەن تۈۋەندىكىدەك ناھايىتى تەپسىلىي يازغان:

«بۇ دۆلەت مەككە دۆلىتىدۇر ... بۇ يەردە خۇيخۇي دىنى يولغا قويۇلغان. پەيغەمبەرمۇ ئۆز دىنىنى دەسلەپتە مۇشۇ دۆلەتتە تەرغىپ قىلغان. ھازىر ئۇنىڭدا ھەممە ئادەم دىنىي قائىدىلەر بويىچە ئىش كۆرىدىكەن. ھەرگىز ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمايدىكەن. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى قامەتلىك، چىرايى قىپ - قىزىل كېلىدىكەن. ئەرلەر بېشىغا سەللە يۆگەيدىكەن، ئۇچىسىغا تون، پۇتىغا تېرە ئاياق كىيىدىكەن. ئاياللىرى يۈزىگە چۈمبەل تارتىپ، چىرايىنى باشقىلارغا كۆرسەتمەيدىكەن. ھەممە ئادەم ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىكەن. دۆلەت قانۇنىدا ھاراقچەكلىنىدىكەن. خەلقنىڭ تۇرمۇشى ياخشى. نامراتلار يوق ئىكەن. ھەممە ئادەم دىنىي قائىدىلەرگە ئەمەل قىلغاچقا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىكەن. بۇ يەرنى جەننەت دېيىشمۇ بولىدىغاندەك. توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم ئىشلىرىمۇ دىنىي قائىدە بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىكەن». ماخۇەن يەنە كەبە، ھەج ۋە مەدىنىدىكى پەيغەمبەر قەبرىسى ئۈستىدىمۇ توختالغان. ماخۇەننىڭ بۇ كىتابى «خۇيخۇي» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى تارىخىنى، جۇڭگو بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ماخۇەن ئۆزى خۇيخۇي بولغانلىقى، دىنىغا چىن دىلىدىن مۇھەببەت باغلىغانلىقى ئۈچۈن، كىتابىدا چەت ئەللەردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىمۇ «خۇيخۇي» لەر دەپ، ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىننى «خۇيخۇي دىنى» دەپ ئاتىغان. پروفېسسور بەي شۇيى: «ئىسلام دىنىغا دەسلەپتە خۇيخۇيلەر ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن، ‹خۇيخۇي دىنى› دەپ ئاتالغان» دېگەن[1]. ئۇ يەنە: «ئىسلام دىنى جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىن، تاڭ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىمۇ رەسمىي بىر نامغا ئىگە بولمىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ‹ئەرەب قانۇنى›، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ‹ئەرەب دىنى› دەپ ئاتالغان ۋە بۇ ئاتالغۇلار ئەينى چاغدا پەقەت بىر - ئىككىلا كىشىنىڭ ئەسىرىدە قوللىنىلغان، ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان ئەمەس. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇسۇلمانلار ‹خۇيخۇيلەر› دەپ ئاتالدى. ... مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاندىن ‹خۇيخۇي دىنى› دېگەن نام تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. بەزىدە ئۇ، «‹ئىسلام دىنى›، ‹ئەرەب دىنى› دەپمۇ ئاتالدى. ...»[2] دەپ كۆرسەتكەن. يۇقىرىقى بايانda، ئىسلام دىنى دېگەن نامنىڭ جۇڭگودىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى ۋە «خۇيخۇي دىنى» نىڭ بارلىققا كېلىشى قىسقىچە بايان قىلىنغان.

شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» دېگەن سۆز «دىن» دېگەن سۆز بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ «خۇيخۇي دىنى» دەپ ئاتالغان ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى بىلدۈرىدىغان «مۇسۇلمان» دېگەن سۆز بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىلغاندىن باشقا، مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ نامى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغان. ھەممىگە ئايانكى، خۇيخۇيلەر ئېلىمىزدە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا روشەن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۈەنزۇڭ خان «خۇيخۇيلەر پايدا ئېلىشقا ماھىر» دېگەن. خۇيخۇي سودىگەرلىرى ئېسىل تاشلارنى تونۇشقا ماھىر بولغاچقا. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇيلەر ئېسىل تاشلارنى پەرقلەندۈرەلەيدۇ» ① دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە، ئىشلىتىلگەن «خۇيخۇي» لەر ئومۇمەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى ئەمەس، بەلكى خۇيزۇلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «كۆچمەن قاراقچى» تەزكىرىسىدە ئىشلىتىلگەن «老回回» خۇيزۇلارنىڭ قەھرىمانى ماشۇ يىگىنى كۆرسىتىدۇ، دەرۋەقە ئۇمۇ مۇسۇلمان ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» دېگەن بۇ سۆز مەنە جەھەتتە بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىدىن ئايرىۋېتىلگەن. بۇ، مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ تارىخى تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان ئۆزگىرىشتۇر. شۇڭا، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان «خۇيخۇي» دېگەن سۆزنىڭ بۇنداق ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا دىققەت قىلىشىمىز، ئۇنى يۇقىرىدا ئىشلىتىلگەن ئىككى جەھەتتىن چۈشىنىشىمىز لازىم.

5. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «خۇي» دەپ ئاتىلىپ، دىن مىللەتنىڭ بىر بەلگىسى بولۇپ قالغان

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى «خۇيخۇي» دەپ ئاتالدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخۇي» لەر ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن ئىسلام دىنى «خۇيخۇي دىنى» دەپ ئاتالدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «خۇي»، «خۇيخۇي» دەپ ئاتىلىپ، ئىسلام دىنى بۇ مىللەتلەرنىڭ بىر بەلگىسى بولۇپ قالدى. پروفېسسور بەي شۇيى: «XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، «خۇيخۇي» دېگەن سۆز ئېلىمىزدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق مىللەت

ۋە ئەرقلارنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارمۇ «خۇيخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» [20] دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بەزى ئەسەرلەردە ئىسلام دىنىنى ئىسلاھتىنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى قىلىۋالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. ئۇلار خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى ئايرىلاشتۇرۇپ ھەممىسىنى خۇيخۇي دەپ ئاتىغان. ئۇلار يەنە خۇيخۇيلەرنى — خەنزۇ خۇيخۇيلىرى (汉回)، ئۆزلەشكەن خۇيخۇي (熟回) دەپ، ئۇيغۇرلارنى «سەللىلىك خۇيخۇي» (缠回)، «يات خۇيخۇي» (生回) دەپ ئاتىغان» [21] دەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ «ئۇيغۇر رايونى» (回部) (回疆) دەپ ئاتالغان. ۋېي يۈەن: «ئۇيغۇر رايونى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدۇر. تىيانشان تېغى كۆكنارتنى ئاساس قىلىپ بىر قانچە مىڭ چاقىرىمغىچە سوزۇلۇپ، قۇمۇلغا تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ سول تەرىپىدە جۇڭغارىيە، ئوڭ تەرىپىدە ئۇيغۇرىيە بار» [22] دەپ كۆرسىتىدۇ. «سەللىلىك خۇيخۇي»، «ئۆزلەشكەن خۇيخۇي» دېگەن بۇ ئاتالغۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان. ۋاڭ رىۋېي: «چيەنلوڭ خان دەۋرىدىكى چى يۈنشىنىڭ «چىڭ سۇلالىسىغا تەۋە يۇرتلار ھەققىدە قىسقىچە بايان» دېگەن كىتابىدا «سەللىلىك خۇيخۇي»، «قىزىل دوپپىلىق خۇيخۇي» (红帽回)، ئۇيغۇر قارا خۇيخۇيلىرى (哈拉回辉合尔) قاتارلىق ناملار چىقىدۇ ... كاڭشى خان دەۋرىدىكى لى سىخۇڭنىڭ «غەربىي دىياردا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» دېگەن كىتابىدا «ئۆزلەشكەن خۇيخۇي دېگەن نام ھازىرقى خەنزۇ خۇيخۇيلىرىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يات خۇيخۇيلەر ھازىرقى سەللىلىك خۇيخۇيلەرنى كۆرسەتسە كېرەك» دەيدۇ [23]. ئۇيغۇرلار «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئۇيغۇرلار «خۇيخۇي پۇقرالىرى»، «خۇيخۇي ئەرلىرى»، «خۇيخۇي ئاياللىرى» دەپ، بەزىدە يەنە كەمسىتىلىپ «ئۇيغۇرەك» (回子) دەپمۇ ئاتالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر، مەھەللىلىرى «خۇيخۇي شەھىرى»، «خۇيخۇي مەھەللىسى»، ئۆيلىرى «خۇيخۇي ئۆيلىرى»، ئۆرپ - ئادەتلىرى «خۇيخۇي ئۆرپ - ئادەتلىرى»، يېزىقى — «خۇيخۇي يېزىقى» دەپ ئاتالغان. «يېزىقى قۇشلارنىڭ ئىزىغا، قۇمۇچاققا ئوخشاش، توغرىسىغا ئوقۇلىدۇ»؛ «خۇيخۇي يېزىقى ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ» [24] دېيىلگەن. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىكى قارا تەقىيىلىكلەر مەزھىبى بىلەن ئاق تەقىيىلىكلەر مەزھىبى «قارا تەقىيىلىك خۇيخۇيلەر»، «ئاق تەقىيىلىك خۇيخۇيلەر» دەپ ئاتالغان ... بۇ ئەھۋال جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىگىچە داۋاملاشقان. 1935 - يىلى «ئۇيغۇر» دېگەن نام رەسمىي بېكىتىلگەندىن كېيىنمۇ «سەللىلىك خۇيخۇي»، «خۇيخۇي» دېگەن ناملار داۋاملىق قوللىنىلىپ، شۇ چاغدا كىتاب، گېزىت - ژۇرناللاردا چېلىقىپ تۇرغان.

سالا مىللىتى ھەملىكىتىمىزدە «خۇي» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەنە بىر مىللەت. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، گۇڭ جىڭخەنىڭ «شۇنخۇا تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە: «خېجۇنىڭ سالا دېگەن يېرى شەنخەيگۇەنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ يەردە 6 مىڭ ئائىلىدىكىتىن كۆپرەك خۇيخۇي ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان» ① دېيىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «خۇيخۇي ئاھالىسى» ئاساسلىقى سالا مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ. گۇڭ جىڭخەن سالا خېمالۇخۇ، سۇشەنلەرنى «سالا خۇيخۇي»، خەن ئېرگىنى «باي خۇيخۇي» دەپ ئاتىغان. بۇ كىتابنىڭ «خۇيخۇي توپىلىڭى» نىڭ 8 - جىلدىدا، چيەنلۇڭ خان دەۋرىدىكى «سۇشسەن ۋەقەسى» يەنى سالا، خۇيزۇ مىللەتلىرىنىڭ چىڭ خاندانلىقىغا قارشى بىرلەشمە كۈرىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭجى، گۇاڭشۈي دەۋرلىرىدە سالا ۋە خۇيزۇلارنىڭ چىڭ خاندانلىقىغا قارشى كۈرىشىمۇ «خۇيخۇيلەر توپىلىڭى» دېيىلىپ، ئۇنىڭغا قاتناشقانلار «خاتىن خۇيخۇي» ھەتتا «قاراقچى خۇيخۇي»، «باندىت خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى «خۇيخۇي» سۆزى سالا، خۇيزۇ ۋە دۇڭشياڭ مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. سالا مىللىتى بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، «لەنجۇ ھەققىدىكى قىسقىچە خاتىرە» دېگەن كىتابلاردا سالا مىللىتى «سالا خۇيخۇي»، بەزىدە يەنە «سالا تىبەت خۇيخۇيلىرى» (撒拉番回) ۋە «تىبەت خۇيخۇيلىرى» (番回) دەپمۇ ئاتالغان. سالا مىللىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن «سالا تىبەت خۇيخۇيلىرى» دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئاگۇي مۇنداق چۈشەندۈرۈش بەرگەن: «سالا تىبەت خۇيخۇيلىرى ئەمەلىيەتتە خۇيخۇيلەر، ئۇلار سالا تىبەت يېرىدە ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن تىبەت خۇيخۇيلىرى دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك، تىبەتلىكلەرنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ» ②. شۇڭا ئاگۇينىڭ بۇ چۈشەندۈرۈشى بىر قەدەر ئېنىق، ئۇ ئېيتقان تىبەتلىكلەر زاڭزۇلارنى كۆرسىتىدۇ. سالا مىللىتىنى «سالا خۇيخۇيلىرى» دەپ ئاتاش ئازادلىق ھارپىسىغىچە داۋاملاشقان.

ئازادلىقتىن بۇرۇن يەنە «موڭغۇل خۇيخۇيلىرى» (蒙回) دېگەن نامىمۇ بولغان. ئۇ ئاراشەن خوشۇنىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قىسىم موڭغۇللارغا قارىتىلغان. فەن چاڭجياڭ 1935 — 1936 - يىللىرى غەربىي شىمالغا تەكشۈرۈشكە بېرىپ مۇشۇ جايدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «... يول بويىدا موڭغۇللارنىڭ قوي قوتانلىرىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ ئاددىي ياسالغان كىگىز ئۆيلىرىگە كىرىپ چاي ئىچتىم. ئۇلارنىڭ بۇرنى ئېگىز، كۆزى سەل كۆلرەڭ بولۇپ، ئادەتتىكى موڭغۇللارغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ دەل

«خۇيخۇي موڭغۇللىرى» ياكى «موڭغۇل خۇيخۇيلىرى» دېيىلگەنلەر ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۇلار ھازىر كىگىز ئۆيدە تۇرىدىكەن، موڭغۇلچە سۆزلىشىدىكەن، كىيىم - كېچەكلىرىمۇ موڭغۇلچە ئىكەن، موڭغۇللاردەك كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشايدىكەن، سىياسىي جەھەتتە ئاراشەن خوشۇنىنىڭ باشقۇرىشىدا ئىكەن، لېكىن ئۇلار لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلماي، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، يىراق جايلاردىن ئاخۇنلارنى چاقىرىپ كېلىپ قۇرئان ئوقۇتىدىكەن» [30]. ئۇنىڭ بىلەن زاماندىش ماخېتيەن «غەربىي شىمالنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە، چىڭخەيدىكى خۇالۇڭ (بارۇن) مىللەتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ناھىيە ئاھالىسى خەنزۇ، خۇيزۇ، زاڭزۇ ئۈچ مىللەتتىن تەركىب تاپقان. خۇيزۇلار يەنە تىبەت خۇيزۇلىرى، سالا خۇيزۇلىرى دەپ بۆلۈنىدىكەن» [31]. ماخېتيەن ئېيتقان «تىبەت خۇيخۇيلىرى» غا ئوخشىمايدۇ. ئۇ بەلكىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان زاڭزۇلار بولسا كېرەك. چۈنكى يېقىندا بەزىلەر شۇ جايغا بېرىپ مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان [32].

قىسقىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن جۇڭخۇا مىنگو يىللىرىغىچە، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «خۇيخۇي» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولغانلىقتىن «سەللىلىك خۇيخۇي»، «قارا خۇيخۇي»، «سالا خۇيخۇي»، «تىبەت خۇيخۇيلىرى»، «موڭغۇل خۇيخۇيلىرى»، دېگەن ناملار، بەزىدە ھەتتا ئۇلارنى كەمسىتىدىغان، ھاقارەتلەيدىغان «خەنزۇ خۇيخۇيلىرى»، «ئۆزلەشكەن خۇيخۇيلەر»، «يات خۇيخۇيلار» دېگەنگە ئوخشاش ناملارمۇ ئىشلىتىلگەن. بەزىدە يەنە ئولتۇراقلاشقان جايىغا قاراپ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار بەزىدە «غەرب خۇيخۇيلىرى» دەپ ئاتالسا، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەيدىكى خۇيزۇلارنى تۇڭگان دەپ ئاتىدى [33]. بۇ ناملارنىڭ توغرا ۋە ئىلمىي ئەمەسلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىناق - ئىتتىپاق بولۇشىغا پايدىسىز ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇملۇق. ئازادلىقتىن كېيىن، تارىخىي ئەنئەنە ۋە خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ناملىرى رەسمىي بېكىتىلىپ، يۇقىرىدىكى ناملار بىر تارىخىي ئىسىم بولۇپ قالدى. 1956 - يىلى گوۋۇيۈەن مەملىكىتىمىزدە «ئىسلام دىنى» دەپ ئاتاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. ئۇ ئۇقتۇرۇشتا: «ئىسلام دىنى — خەلقئارالىق دىن، خەلقئارادا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان نام. شۇڭا بۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنىنى «خۇيخۇي دىنى» دەپ ئاتىماي، بىردەك ئىسلام دىنى دەپ ئاتاش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلدى [34]. بۇنىڭ بىلەن «خۇيخۇي» دېگەن سۆز بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ پەرقى قايتىدىن ئايدىڭلاشتۇرۇلدى.

تارىخ تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچتا تەكرارلاندى.

ئىزاھلار:

(1) چېن يۈەن: «خۇيخۇي دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش تارىخى» «شەرق ژۇرنىلى» 25 - توم، 1 - سان (1928 - يىل 1 - ئاي). جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشر قىلغان «چېن يۈەننىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى» نىڭ 1 - قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

(2) جىن جىتاڭ: «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 1935 - يىل چىڭدا پىداگوگىكا شۆيۈەنى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

(3) ۋاڭ رىۋېي «خۇيزۇلار ۋە ئىسلام دىنى ھەققىدە مۇلاھىزە» 1936 - يىل 2 - ئاي، «يۇگۇڭ» ژۇرنىلى ٧ توم 11 - سان.

(4) ياڭ جىجيۇ: «خۇيخۇي دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى ۋە ئۆزگىرىشى» «جۇڭگو ئىسلام دىنى ۋەتەن قۇتقۇزۇش جەمئىيىتى ژۇرنىلى» 11 توم، 4 - سان، 1940 - يىل 6 - ئاي.

(5) سېن جۇڭمىيەن: «(خۇيخۇي) دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى» «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى ئۈستىدە مۇھاكىمە»، 433 - بەت.

(6) بەي شۆيى: «خۇيخۇي مىللەتلىرىنىڭ يېڭى ھايات» شەرق كىتابخانىسى، 1951 - يىل نەشرى.

(7) ۋاڭ گوۋېي: «قارا تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخىغا ئىزاھ»، شاڭخەي قەدىمىي ئەسەرلەر كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. «ۋاڭ گوۋېي توپلىغان ئەسەرلەر»، 13 - قىسىم. ماقالىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «قارا تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شۇ كىتابتىن ئېلىنغان. ئىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ئەسلىدە ئىككى قۇر يېزىلغان ئۇششاق خەت بولۇپ، ئۇنى پېڭ دايا ئۆزى ئىزاھلىغان.

(8) تۇجى: «موڭغۇل تارىخى» 155 - توم، «رەڭدار كۆزلۈك ئۇرۇق - قوۋملەر» 2 - قىسىم.

(9) بەي شۆيى: «جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 21 - بەت.

(10) جۇمى: «گۇيشىن ژۇرنىلى» 2 - توم، 2 - قىسىم.

(11) جىن جىتاڭ: «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات».

(12) جىڭ سىشياۋ: «قەلب تارىخى».
(13) جۇمى : «گۇيشىن ژۇرنىلى» ئايرىم توپلام، 1 - قىسىم.
(14) بەي شۇيى: «خۇيزۇلارنىڭ تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «ئۆگىنىشنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى».
(15) خەن زۇلىن: «يەنە ئەيسا ھەققىدىكى ئىزدىنىش»، «چيۇڭلۇ توپلىمى»، 34 - بەت.
(16) «قۇرئان» نىڭ 3 - سۈرە 9 - ئايىتىدە: «ھەقىقەتەن ئاللانىڭ مەقبۇل دىنى — ئىسلامدۇر» دېيىلگەن. 5 - سۈرە 3 - ئايىتىدە: «بۈگۈن سىلەرنىڭ دىنىڭلارنى پۈتۈن قىلدىم، سىلەرگە نېمىتىمنى تاماملىدىم، ئىسلام دىنىنى سىلەرنىڭ دىنىڭلا بولۇشقا تاللىدىم» دېيىلگەن. 6 - سۈرە 125 - ئايىتىدە: «ئاللا كىمنى ھىدايەت قىلماقچى بولسا، ئۇنىڭ كۆكسىنى ئىسلام ئۈچۈن ئاچىدۇ» دېيىلگەن.
(17) جاۋرۇشى: «تەۋە يۇرتلار تەزكىرىسى» 1 - توم، «ئىساق تاتارلار دۆلىتى» ماددىسى.
(18) چېن يۈەن : «ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش تارىخى».
(19) ماخۇەن يازغان، فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىدىن ئىزاھلانغان «يىراق ئەللەردە كۆرگەنلىرىم»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1955 - يىل.
(20) (23) بەي شۇيى : «خۇيخۇي مىللەتلىرىنىڭ يېڭى ھاياتى».
(21) بەي شۇيى: «جۇڭگو ئىسلام دىن تارىخىدىن ئۈچېرك» ۋېنتۇڭ كىتاب ئىدارىسى، 1948 - يىل.
(22) بەي شۇيى قاتارلىقلار تۈزگەن «خۇيخۇي مىللەتلىرىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1951 - يىل.
(24) بەي شۇيى: «خۇيزۇلار تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە».
(25) ۋېي يۈەن : «شىڭۋۇ خاتىرىسى» 4 - جىلد، «چيەنلۇڭ خانىنىڭ ئۇيغۇر رايونىنى تىنچىتىش خاتىرىسى».
(36) ۋاڭ رىۋېي: «ئۇيغۇر (سەللىلىك خۇيخۇي) مىللىتىنىڭ نامىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى تەتقىقات»، «يۈگۇڭ» ژۇرنىلى، VII توم، 4 - سان.
(27) «غەربىي رايوندا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» VII توم، «غەربىي رايون توغرىسىدىكى شېئىرلار» III توم، «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىدىن ئېلىنغان نەقىل.
(28) گۇڭ جىڭخەن: «شۇنخۇا تەزكىرىسى»، 1 توم «تۇززۇلمە ئىشلىرىنىڭ تەرەققى

(داۋامى 20 - بەتتە)